

שתי קושיות בפני ועדת החוקה של הכנסת¹

גיונתין קוק²

בשעה שישראל חגגה את יום עצמאותה החמישים ושישה באפריל 2004, ומרבית המכוניות, הרחובות, הבתים ומבני הציבור התעטפו בדגלי הלאום הכחולים-לבנים, חבר כנסת בכיר פצח בלהג הכה חביב על הרוב הציוני. אילן שלגי משינוי-התנועה החילונית תבע לדרוש מחברי כנסת ערבים וחרדים להניף את דגל ישראל מעל מכוניותיהם בזמן החגיגות. "מה, הם לא חברים בכנסת ישראל? הם לא גאים להיות ישראלים?" הוא שאל רטורית.

ההאשמות המובלעות בחוסר נאמנות שהטיח שלגי היו מתונות במושגים של מחזות הראווה שמספקת לנו הכנסת. אבל דעות כאלה, שפוליטיקאים מימין ומשמאל שותפים להן, מעצבות עכשיו – ומגבילות – את פניו של דיון שעשויה להיות לו משמעות בכל הנוגע ליזמרותיה הדמוקרטיות של ישראל. זה שנה, חברים בוועדת חוקה, חוק ומשפט של הכנסת נפגשים בימי א' כדי לנסח חוקה שתגדיר, אחת ולתמיד, את אופייה של המדינה ואת זכויות אזרחיה וחובותיהם.

קווי השבר

משימת גיבושה של חוקה כתובה מטרידה את ממשלות ישראל ומחוקקיה זה יותר מחמישה עשורים. למרבה הפלא, בהתחשב באופייה ההיסטורי, עבודת הוועדה כמעט אינה זוכה לכיסוי בתקשורת, הגם – או, אולי, דווקא מאחר – שהיא מאיימת לשוב ולפתוח פצעים שטרם הגלידו עד תום מאז הולדתה המוכתמת בדם של המדינה היהודית ב-1948. אבן הנגף הגדולה ביותר הניצבת בדרכה של הוועדה – אבן הנגף שהכשילה את כל המאמצים הקודמים בעניין זה – היא בחירת הנוסח שיתאר את אופייה של המדינה. השורה התחתונה לדידו של הרוב המכריע של חברי הכנסת היא האמונה הציונית שלפיה המדינה היא יהודית ודמוקרטית כאחת. אלא שכאן מתחילות הבעיות מבחינתם של שתי קהילות שיחדיו מהוות כמעט שליט מאוכלוסיית ישראל: המיעוט הפלסטיני והחרדים היהודים.

חבר הוועדה הערבי היחיד, עזמי בשארה, הוא התומך הבולט ביותר של העקרון הגורס כי ישראל צריכה להיות "מדינת כל אזרחיה", מדינה שתתכונן על פי מודל קונסטיטוציוני לא-ציוני ושבה כל הישראלים יהיו אזרחים שווים במדינה דמוקרטית חילונית. הרפורמות שהוא מציע, המתקבלות בהסכמה נרחבת בקרב המיעוט הפלסטיני, מעוררות זעם בדעת הקהל היהודית והציונית על כל גוניה.

¹ המאמר מפורסם בשנית ברשות המחבר. מאמר זה פורסם לראשונה באנגלית במגזין "דו"ח המזרח התיכון" גיליון 231 (קיץ 2004).

בשאר נכח בכמה משיבות הוועדה הראשונה לפני שהגיע למסקנה כי השתתפותו היא חסרת טעם ואולי אפילו מזיקה מאחר שעצם נוכחותו עלולה לשוות חזות לגיטימית להליכים. "בכל פעם שטענתי כי, לדעתי, ישראל היא מדינה דמוקרטית ולא מדינה יהודית ודמוקרטית, [הנציגים של מפלגות הימין] החלו לצעוק, ואינך יכול לנהל דיון רציני וענייני בדרך הזאת. אינני דורש מהם שיקבלו את דעתי, אבל שלפחות יאפשרו לי להשמיע אותה."

המפלגות החרדיות משתתפות בדיוני הוועדה באופן סמלי בלבד, באמצעות נציג אחד: אברהם רביץ מיהדות התורה הפוקח עין חשדנית על ההליכים. הוא אמר לא מזמן ל"הארץ" כי מה שמדאיג אותו יותר מכל זה שלא "יתפתח מצב שבו בגלל עקרונות דמוקרטיים משרד החינוך יתערב בחינוך החרדי ויכריח אותנו ללמד את ילדינו נושאים חילוניים".

מאז הקמת ישראל, 678,000 היהודים החרדים ו-1.2 מיליון האזרחים הפלסטינים של המדינה ניצבים משני עברי קווי השבר המרכזיים של הישות הפוליטית הישראלית. הראשונים מסרבים להישבע אמונים למדינה דמוקרטית חילונית בטענה שנאמנותם שייכת אך ורק לאל ולמצוותיו; האחרונים מודרים הלכה למעשה מהשתתפות מלאה במדינה היהודית בשל מוצאם האתני. יהודים חילונים רואים בשיעורי הילודה הגבוהים של שתי הקבוצות האלה איום על כוח הישרדותה בטווח הארוך של הגדרתה העצמית של ישראל כ"מדינה יהודית דמוקרטית". מן הצד האחד, לנוכח הייצוג הגדל והולך של החרדים בכנסת, כיצד יכולה ישראל לשמר את יומרתה הדמוקרטית כאשר היא נדרשת לבצע עוד ועוד ויתורים פוליטיים לקהילה התובעת את כינונו של שלטון תיאוקרטי המבוסס על ההלכה? מן הצד האחר, לנוכח המיעוט הפלסטיני המתפתח, כיצד יכולה המדינה לתאר את עצמה כמדינה יהודית כאשר יותר ויותר מאזרחיה אינם יהודים?

סיכומי החקיקה

ויכוחים חילוניים-דתיים ערים בזמן ניסוחה של מגילת העצמאות, המסמך שהכריז על הקמתה של מדינת ישראל ב-14 במאי 1948, הבהירו לאבות המייסדים של ישראל שהגדרה מדויקת מדי של אופייה של המדינה החדשה עלולה לקרוע לגזרים את הקונסנזוס היהודי השברירי. ציונים חילונים ודתיים התעמתו בשאלה האם יש להזכיר את האלוהים במסמך, בטרם הגיעו לנוסח פשרה שהתייחס ל"צור ישראל", שמשמעותו בפירוש הדתיים היתה אלוהים, ואילו הציונים החילונים יכולים היו לבארו באופן מטאפורי. הרבנות גם חילצה מהציונים החילונים הסכמה להעניק להם את הפיקוח הבלעדי על חוקי המעמד האישי בכל הנוגע ליהודים, בעניינים כגון נישואין, גירושין ומוות, ואת הזכות להגדיר מיהו יהודי ברשומות. עד עצם היום הזה בישראל, הרבנות מחייבת את משרדי הממשלה לשמור שבת וכשרות, ומוסדות דתיים, לרבות בתי מדרש וישיבות נהנים ממימון ציבורי נדיב. פשרות חילוניות-דתיות אלה קידשו מדיניות רשמית של עמימות כלפי חשיבותה של ההלכה במדינה היהודית. מגילת העצמאות הכריזה בפשטות: "זו זכותו הטבעית של העם היהודי להיות ככל

² גיונתין קוק הוא עיתונאי עצמאי וסופר החי בנצרת.

עם ועם עומד ברשות עצמו במדינתו הריבונית". אשר לניסוחה של חוקה, המגילה הבטיחה שהוא יושלם עד סתיו 1948. אולם ביוני 1950, המטרה הזאת נזנחה רשמית. במקום זאת, משימת ניסוחה של קבוצת חוקי יסוד – שכל אחד מהם אמור היה לייצג סעיף בחוקה עתידית – הוטלה על ועדת חוק, חוקה ומשפט.

מלכתחילה, הוועדה ניצבה בפני צרה כפולה. ראשית כל, אי אפשר היה לקדש בחוק עקרונות חוקתיים רבים מחשש שמא יעוררו את זעמה של הקהילה החרדית. שנית, הוועדה היתה מודעת לסכנות הכרוכות בהקניית מעמד של חוק לשורה ארוכה של נוהגים המפלים לא-יהודים לרעה. אפליה כזאת חייבת היתה להיות לא-רשמית או מוסווית כדי לאפשר לישראל לשמר את הלגיטימיות הבינלאומית שלה. האפליה הלא-רשמית קודשה למעשה באמצעות כשלון המדינה ליצור חוקים קונסטיטוציוניים המגנים על זכויות האדם. לפיכך אי אפשר לערער על עוולות חקיקה או מדיניות באמצעות בדיקה שיפוטית. האפליה המוסווית התבססה על מבנה מורכב של חוקים שרק במקרה אחד מפלים לטובה בגלוי את היהודים: חוק השבות מאפשר לכל יהודי (שבמקרה זה המדינה מגדירה אותו באופן נדיב יותר מאשר הגדרתו ההלכתית) להגר לישראל. אוסף תחבולני נרחב של חקיקה גזענית נוספת תומך בחוק היחיד הזה ומציע זכויות יתר לאנשים "הזכאים לעלות לישראל מתוקף חוק השבות".

נכון לעכשיו, הכנסת אישרה 11 חוקי יסוד. המוקדמים שבהם כיסו נושאים שבעניינם קיים היה קונסנזוס יהודי: החוקים על מבנה הכנסת והממשלה ותפקידיהן, החוק על בעלות המדינה על המקרקעין של ישראל כמייצגת העם היהודי והחוק הקובע את ירושלים כבירת ישראל. המחוקקים התעלמו מזכויות אדם בסיסיות מן הסוג המקושר בדרך כלל למגילת זכויות, הן מאחר שהיה בהן להרגיז את החרדים והן מאחר שהיה בהן להגדיל את זכויותיו של המיעוט הפלסטיני.

פרצות שלא נסתמו

רק בשנות השמונים המאוחרות, בלחץ אמנות בינלאומיות של זכויות אדם שישראל חתמה עליהן, החלה הממשלה שוקלת מתן אישור רשמי לחוק זכויות אדם. ב-1988, שר המשפטים דאז, דן מרידור, ניגש לעבודה על חוק יסוד זכויות אדם, אם כי, כצפוי, מאמציו עלו עד מהרה על שרטון ההתנגדות החרדית. עם זאת, חלק מהחוק שהציע מרידור הגיע לספר החוקים כמה שנים מאוחר יותר ביוזמת חבר הכנסת האקדמאי והמתון אמנון רובינשטיין. הוא כלל גורמים מתוך חוק היסוד שהוא בשתי הצעות חוק פרטיות, שעברו מבלי משיים כמעט בכנסת ב-1992 והפכו לחוק יסוד כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד חופש התעסוקה.

בישראל דנים עדיין בלהט במשמעותם של שני החוקים האלה. בשעת העברתם, נשיא בית המשפט העליון, אהרון ברק, כינה אותם "מהפכה חוקתית" – פרשנות מרחיקת לכת באופטימיות שלה. זכויות אדם מרכזיות כגון שוויון, חופש ביטוי, חופש מכפייה דתית וזכויות הפרט בפני בתי הדין לא נכללו בהם, ולא נעשה כל ניסיון להעניק כוח משפטי לזכויות חברתיות הנכללות בדרך כלל בחוקות מודרניות, דוגמת הזכות לחינוך, טיפול רפואי, עבודה ורווחה.

כמו כן, אין כל סעיף בחוקי היסוד המכיר במפורש בסמכותם של בתי המשפט הישראליים לבטל את תוקפם של חוקים חדשים המפרים את עקרונותיהם של חוקי היסוד הקיימים. בית המשפט העליון קובע כי הסמכות הזאת אכן קיימת, אך הוא מפגין איפוק שיפוטי קיצוני בהפעלתה – לא במעט מחשש שמא יערער את הלגיטימיות שלו עצמו בקונסנזוס היהודי, במיוחד בקרב הימין והחרדים.

הוועדה שוקלת עכשיו חקיקה שתסתום את מרבית הפרצות האלה בחוקי היסוד ותכניס תיקונים בחוקי היסוד הקיימים. שיקולים אלה הם חלק מנסיונה לנסח מסמך חוקתי יחיד. הדיון העכשווי נסוב על חוקי יסוד חדשים על חקיקה, על זכויות במשפט, על מערכת המשפט ועל זכויות חברתיות. חוקה סופית, לפי הכוח המניע של הוועדה וראשה הנוכחי, מיכאל איתן, חבר בכיר בתנועת הליכוד של ראש הממשלה אריאל שרון, תכלול מבוא שיגדיר את אופי המדינה, סעיף מינהלי שיגדיר את היחסים בין הממשלה לאזרחים, וסעיף אחרון שיוקדש לזכויות אדם ואזרח. בינתיים, הוועדה מתמקדת קודם כל בשאלות המינהליות, ודוחה את הסוגיות משלהבות היצרים ביותר – היינו, המבוא והחוקים העוסקים בזכויות אדם – לשלב מאוחר יותר.

"התדמית המותגית" של ישראל

איתן מבין כמדומה את המלכודות הרציניות הטמונות לאורך הדרך. "ההליכה בשדה החוקה כמוה כהליכה בשדה מוקשים", הוא אמר. "אתה יכול להתקדם, לחמוק מהמוקש הראשון, השני והשלישי והרביעי, ובסוף הכול מתפוצץ במוקש האחרון." לפיכך, בהתחשב בהערכתו-שלו את העובדה ששורה של שרי משפטים נכשלו בזה אחר זה בקידומו של חוק יסוד זכויות אדם, מדוע מפגין עכשיו איתן מחויבות כה עזה להנעתו קדימה של הפרויקט שלו, הגדול בהרבה?

התשובה הרשמית היא שלראשונה זה זמן רב הקואליציה הממשלתית איננה כוללת חברים משתי המפלגות החרדיות, ש"ס ויהדות התורה, ולכן אינה תלויה בקולותיהן. לדברי איתן, שותפיה הזוטרים העכשוויים של הממשלה, תנועת שינוי החילונית המיליטנטית והמפד"ל ידידת המתנחלים, לא יתנגדו לעקרונותיה של החוקה. "מתכונותיה החשובות של הקואליציה היא ההסכמה של שינוי והמפד"ל לעבוד יחד בממשלה. רוב של אנשים יכול להתכנס סביב ההסכמה הזאת."

אולם לדברי מרואן דלאל מעדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הפלסטיני, ישנו גורם חשוב בהרבה. הוא מצביע על העניין המשותף הלא סביר אך המתחזק והולך שיש לימין הציוני ולשמאל הציוני בקידום החוקה. שתי הקבוצות, הוא אומר, מאמינות, כל אחת מטעמיה-שלה, כי עליהן לפעול לפני שיהייה מאוחר מדי. "המים גואים, והם רוצים להקים סכר מוקדם ככל האפשר", הוא מסביר.

המקור לקשר ביניהן הוא הנחתן של האליטות הציוניות של המדינה כי הסכסוך הישראלי-פלסטיני הולך ומתקרב במהירות לסופו כעימות על גבולות. ההסכמה הכללית שמדינה פלסטינית כזו או אחרת קום תקום מחזקת את הדעה הציונית המסתתרת מאחורי הרעיון שלפיו ישראל חייבת להמציא

לעצמה ולעולם "תדמית מותגית" ברורה בהרבה. השקפותיו של הסופר הישראלי השמאלי א"ב יהושע הינן טיפוסיות מבחינה זו. בראיון שנתן לא מכבר, ראיון שבו הוא תמך בתכנית שרון ל"הינתקות" חד-צדדית מרצועת עזה, הוא אמר: "אני מאמין באמת ובתמים בזהויות ברורות ובקווי גבול ברורים ביניהם ... [עד כה] הצמדנו את מחזור הדם שלנו לזה של הפלסטינים ושני העמים מרעילים זה את זה".

השמאל במיוחד משתוקק לחזק את מאפיינייה הדמוקרטיים של ישראל שעה שהמדינה מתנתקת באורח סימבולי מהפלסטינים, הן באמצעות הגדר הנבנית והולכת מסביב לאזורים המאוכלסים בצפיפות הרבה ביותר בגדה המערבית והן באמצעות ההתפנות שמציע שרון מעזה. הוא חושש שלא תדמית דמוקרטית ברורה, עתידה של המדינה היהודית מוטל בספק. להבנת העניין תרמו המלל השטחי של מאמרים שפרסמו לאחרונה אנשי רוח יהודים מחסידי הפתרון החד-מדינתי, דוגמת מאמרו הבולט של טוני ג'אדט (Judt) ב-*New York Review of Books*, והתביעה הקולנית יותר ויותר הנשמעת באירופה להטיל חרם אקדמאי על ישראל.

דמוקרטיה ודמוגרפיה

אחד הכוחות המניעים המובילים של המהלך לעבר חוקה הוא המכון הישראלי לדמוקרטיה, צוות החשיבה של המרכז הפוליטי בראשות אריק כרמון. מאז 1992, המכון מודד את איכות הדמוקרטיה בישראל בהשוואה ל-35 דמוקרטיות אחרות, וחרדתו גוברת והולכת לנוכח המגמות שהוא מגלה. במדד הדמוקרטיה של 2003, ישראל מדורגת נמוך בכל ההבטים של ההגנה על זכויות אדם, האפליה האתנית והכפייה הדתית. היא ממוקמת בתחתית בכל הנוגע ליציבות וללכידות חברתית, עם תחלופת ממשלות תכופה יותר מזו של כל דמוקרטיה אחרת. המדד גם ציין עלייה באי-השוויון ובשחיתות בעשור האחרון וירידה בהשתתפות הפוליטית ובחופש העתונות.

אבל הממצאים המדאיגים ביותר התקבלו בסקר דעת קהל של מצביעים ישראלים שגילה כי רק 77 אחוז מן היהודים משוכנעים שהדמוקרטיה היא צורת הממשל הטובה ביותר. רוב היהודים גם צדדו באפליה לרעה גלויה של המיעוט הפלסטיני: 53 אחוז התנגדו להענקת שוויון לערבים, 69 אחוז לא רצו מפלגות ערביות בממשלה ו-57 אחוז חשבו שיש לעודד את הערבים להגר מהארץ.

אחת הפעילויות העיקריות של המכון מאז 1999 היא ניהול מערכה מאחורי הקלעים למען "חוקה בהסכמה" כפי שהוא מכנה זאת. הוא החל בניסיון לכנס יחדיו אנשי רוח יהודים וערבים בולטים לצורך ניסוח כתב-זכויות לדו-קיום של שתי הקהילות. בראשות רות גביון ועאדל מנאע, המשתתפים דנו בשאלות טעונות כגון האם יש לעניק מעמד של מיעוט לאומי לאזרחים הפלסטינים, לדרוש מהם שישתרו בשירות לאומי, צבאי או אזרחי באופיו, ולהקצות להם מחדש אדמות לאום. אולם הדיונים נקלעו למבוי סתום משהגיעו לשאלת הגדרתה של ישראל. המשפטן מרדכי קרמיניצר הציע לתאר את ישראל כ"מדינה שבה העם היהודי מימש את זכותו הטבעית להגדרה עצמית בישראל". הנציגים

הערבים דחו את הנוסחה הא-היסטורית הזאת. מייד לאחר מכן, האינתיפדה הפלסטינית שפרצה בסתיו 2000 סתמה את הגולל על המפגשים האלה.

ממסד השמאל-מרכז גם כולל את שופטי בית המשפט העליון ונשיאם אהרון ברק, המודאגים בה במידה מהתדמית של ישראל מעבר לים. ברק, האוהב להציג את מערכת המשפט כמקימת ושומרת של אידיאלי המדינה היהודית, גילה כי בית המשפט נתון למצור הולך ומתהדק מצד הימין העולה. ברק נאלץ להגן על בית המשפט שלו במיוחד מפני מתקפתם של ימנים קיצוניים דוגמת שר התחבורה אביגדור ליברמן, הדוחק להחליף את בית המשפט העליון בבית דין חוקתי, שיורכב ממינויים פוליטיים, רבנים ואנשי מדע המדינה שיהיו קשובים יותר לרצונות הציבור. ברק חושש כי אם הכנסת תמשיך הלאה במסלולה הימני, ישראל תקלע למשבר לגיטימיות שממנו לא תוכל להתאושש. ברק רוצה כמדומה חוקה, בתקווה שאכיפת הגבלות דמוקרטיות על הכנסת תשים סוף להתעמתויות החוזרות ונשנות של בית המשפט שלו עם הרשות המחוקקת. "אבל גם הוא איבד את הביטחון", אומר דלאל. "הוא יודע כי חוקה כלשהי שהכנסת הזאת תנסח ותאשר בשום אופן לא תוכל להיות חוקה טובה."

המניע של הימין לחתור לחוקה הוא כפול. הדחף הבסיסי יותר הוא שישראל צריכה "לנקות את ביתה" עם השגת הפרדה כזאת או אחרת מהפלסטינים. החישובים שלו הם דמוגרפיים בראש ובראשונה: ישראל חייבת להבטיח שתשיג את הכמות המירבית של אדמה עבור המדינה היהודית ואת המספר המזערי של ערבים. במילים אחרות, הימין מבקש להבטיח ש"יהודיותה" של המדינה תבוצר בתכלית ושהאיומים הדמוגרפיים – אם מצד הפלסטינים בשטחים הכבושים ואם מצד הפלסטינים בתוך ישראל – ינטרלו. אין זה מקרה שניסוח החוקה החל בה בשעה שראש הממשלה שב והעלה את האפשרות של חילופי שטחים עם הפלסטינים. ישראל תקח חלקים משטחי הגדה המערבית שבהם ממוקמות התנחלויות ותעביר שטח ישראלי צמוד לגדה המערבית שבו חיים יותר מ-100,000 פלסטינים. להתלהבותו הנוכחית של איתן מהחוקה, יש גם סיבות פרגמטיות, מציין דלאל. "הליכוד מצוי במגמת עלייה, והוא ומפלגתו יודעים שזה הסיכוי הטוב ביותר שלהם לעצב חוקה אשר תשקף את כל דעותיהם הטיותיהם".

ההגמוניה הציונית החדשה

האינתיפדה חיברה את שני הזרמים הללו בהשקפה הציונית – הזרם השמאלי והזרם הימני. כשלון השמאל להגיע להסכם עם הערבים בעלי בריתו לשעבר בנושא המפתח של תיאורה העצמי הציוני של המדינה ובגידתו לכאורה של המיעוט הפלסטיני כאשר הפגין את תמיכתו באינתיפדה מספקים את המכנה המשותף לזרם המרכזי הציוני. מאז האינתיפדה, המשא ומתן מתמקד בחישולו של קונסנזוס יהודי חדש, בין חילונים לדתיים ובין השמאל לימין. איפיונו של המיעוט הפלסטיני, לעומת זאת, שוב השתנה: משותף בכוח לאיום קרוב וקיומי על המדינה היהודית.

נדים רוחאנה ונימר סולטאני מתארים את תופעת הפוסט-אינתיפדה הזאת כ"הגמוניה ציונית חדשה". "הדגש על זהותה היהודית של ישראל מגיע לשיאים חסרי תקדים מאז המחאות והעלייה הקודמת במודעות הלאומית הערבית באוקטובר 2000", הם כותבים במהדורת סתיו 2003 של ה- *Journal of Palestine Studies*. "אחרי ככלות הכול, אם ישראל בנויה (במציאות ובדעת הקהל) כמדינה יהודית אתנית, אין זה אלא טבעי שכל עלייה במודעות פוליטית ולאומית לא-יהודית תתפרש כאיום על הציבור היהודי."

השינוי בגישתה של ציונות הזרם המרכזי הודגם בכנס הרצליה הראשון בדצמבר 2000, שאורגן על ידי המכון למדיניות ואסטרטגיה של המרכז הבינתחומי הרצליה. תחת הכותרת "מאזן החוסן והביטחון הלאומי", יותר מ-300 פוליטיקאים, אקדמאים, אנשי ביטחון ומעצבי מדיניות בולטים העלו לראש סדר היום את נושא האיום הדמוגרפי שמציג המיעוט הפלסטיני. הכנס המליץ על "מדיניות של בלימה" כדי לשמר את אופייה היהודי של המדינה, כולל עידוד הילודה בקרב היהודים וביטול תמריצים למשפחות מרובות ילדים של אזרחים פלסטינים. כמו כן נדון שם ריענונו של פרויקט יהוד הגליל והנגב והעברת האוכלוסייה הערבית מאזור המשולש, הסמוך לקו הירוק, למדינה פלסטינית עתידית.

בעקבות כנס הרצליה באה "אמנת כנרת", עוד ניסיון לבצר את הקונסנזוס הציוני. האמנה שפורסמה בינואר 2002 היתה פרי עמל בן שנה של 60 מנהיגים והוגים יהודים בולטים מחוץ לממשלה ולכנסת, מנהיגים והוגים שהשתייכו לארגון הקרוי הפורום לאחריות לאומית. את רעיון הפורום הגה והרה במקורו של דבר מנהיג המתנחלים לשעבר, העתונאי ישראל הראל, והוא כלל דמויות מגוונות דוגמת יולי תמיר, ממיסדי שלום עכשיו ומי שכיהנה כשרת הקליטה בממשלת אהוד ברק, ארנון סופר, דמוגרף מאוניברסיטת חיפה המאמין כי המיעוט הפלסטיני מהווה איום קיומי על ישראל, התת-אלוף הימני הפאנטי אפי איתם, היום יו"ר המפד"ל ושר בממשלה, ועוזי דיין, ראש המועצה לביטחון לאומי. בניסוח המסמך השתתפו פילוסופים, אמנים, אלופים, עורכי דין, עתונאים, משוררים, מתנחלים ורבנים.

האמנה הסופית, שנחתמה אחרי שלושה ימי דיונים נמרצים על שפת הכנרת, היא בגדר מגילת עצמאות מתוקנת ומעודכנת. פסגת ההגדרה אודות המדינה קובעת: "באשר היא מדינה יהודית, ישראל מגשימה את זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית. בתוקף ערכיה, מדינת ישראל מחויבת להמשך קיומו של העם היהודי ולזכותו לעמוד ברשות עצמו במדינתו הריבונית. אופייה היהודי של מדינת ישראל בא לידי ביטוי במחויבות עמוקה להיסטוריה היהודית ולתרבות ישראל; בקשר עם יהודי התפוצות, בחוק השבות, בעידוד עלייה ובקליטתה; ביצירה הישראלית ובשפה העברית שהיא שפת המדינה העיקרית". המיעוט הפלסטיני, שלא יוצג בדיונים, זוכה לאיזכור בכמה שורות קצרות המבטיחות לסיים את האפליה. "ישראל תקיים את זכותו של המיעוט הערבי לשמור על זהותו הלשונית, התרבותית והלאומית." הוויכוח הדמוגרפי התגנב אף הוא לאמנה: "על מנת להבטיח את המשך קיומה של ישראל יהודית-דמוקרטית יש להמשיך ולקיים בה רוב יהודי ניכר."

כמה מהמשתתפים הביעו את הדעה שאזרחי ישראל הפלסטינים יכולים להאשים רק את עצמם על הדרתם מדיון כנרת. "המפגש [שנועד] ליצור דיאלוג יהודי פנימי נבע מן המערכה השיטתית שמנהלים ערביי ישראל, בחסות הדמוקרטיה הישראלית, לחייב עצמם קודם כל לאומה הפלסטינית הערבית ורק לאחר מכן למדינת ישראל", אמרה המשוררת חוה פנחס-כהן. איש מהמשתתפים השמאליים במפגש כנרת לא נתן כמדומה את דעתו לכך שמדיון על ההיבטים הדמוקרטיים של המדינה זה הפך לדיון על יהודיותה. האמנה ראתה בהנחה שישראל היא דמוקרטית הנחה מובנת מאליה.

אזרחות נשחקת

תהליך דומה מתרחש בטיעונים המועלים בפני ועדת חוק, חוקה ומשפט. "מה שיש לנו כאן זה דיון המתבסס על פתרון דו-מדינתי שהנימוקים להצדקתו הם שישראל חייבת להיות מדינה יהודית ולא דווקא שעליה להיות מדינה דמוקרטית", אומר דלאל. "השווה, למשל, עם דרום אפריקה החדשה. שם מטרתה של החוקה היתה לקדם את זכויות האדם. כאן מטרת הוועדה היא לקדם את יהודיותה של המדינה".

לעזרת הוועדה של איתן נרתמים הפנים המובילים בהגמוניה הציונית החדשה: אוריאל רייכמן מהמרכז הבינתחומי הרצליה, אמנון רובינשטיין ואריק כרמון. הם יכוונו את הדיון בניסיון לכונן הסכמה יהודית לחוקה, תוך כדי כינוס השמאל, הימין והחרדים תחת נס החוקה, חוקה שלאור הרכבן הנוכחי של הוועדה והכנסת סביר שתהייה ליכודניקית במהותה. עניינו של המיעוט הפלסטיני בניסוח חוקה מעין זו יהייה ללא ספק מזערי.

מיכאל קרייני מהפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים טוען כי דחיקתו לשוליים של המיעוט הפלסטיני בתהליך הזה הוא בלתי-נמנע, בהתחשב בכשלון בן עשרות השנים של הרב-תרבותיות לקנות לעצמה שביתה בחברה הישראלית. "בישראל לא התפתח המושג 'זיקה ציבורית משותפת' או 'ספירה של אזרחות משותפת' כדי לגשר בין אזרחי ישראל הערבים והיהודים. כל רעיון של 'טובת הכלל' מעובד בהתאם לאינטרסים ולאידאליים של קבוצת הרוב – הקהילה היהודית." בהשקפה הזאת תומך עורך הדין הפלסטיני לזכויות אדם יוסף ג'אברין, הסבור כי המיעוט נפגע יותר מכל ממערכת האפלייה האתנית של ישראל, יותר מאשר מפעולות בודדות של אפליה. "הפגיעה האמיתית, למשל, בילדים פלסטינים אינה נובעת אך ורק מהקצאת משאבים לא שווים או מן העובדה שמונעים מהם מוסדות ציבוריים דומים לקידום שפתם. תחת זאת, הפגיעה נובעת מן העובדה שמערכת החינוך שלהם היא חלק בלתי נפרד מהמערכת המגדירה אותם כנחותים ואת בני גילם היהודים כעליונים".

סביר מאוד שהמעמד החוקתי של המיעוט הפלסטיני בישראל ימשיך להישחק. אחרי עשרות שנים שבהם תויגו האזרחים הפלסטינים כ"ערביי ישראל" בידי פקידים שגמרו אומר לנתקם אידיאולוגית והיסטורית מאחיהם הפלסטינים, ההנהגה הישראלית משנה כיוון באורח דרמטי. לדברי עוזי בנוימן,

בעל טור ב"הארץ", הממסד הצבאי מתחיל לכלול את המיעוט במה שהוא מכנה "החברה הפלסטינית". זה איננו ניסיון מאוחר לפצות על עוולות היסטוריות שנגרמו לקהילה, אלא חלק ממערכה לדחוק יותר אפילו את בניה אל מחוץ לקונסנזוס היהודי. "פקידי מפתח בכוחות הביטחון של ישראל ובממסד הבטחוני משוכנעים כי אין הבדל בין שלילת קיומה של ישראל כמדינה יהודית בקרב הפלסטינים החיים בשכם לבין שלילתו בקרב הפלסטינים החיים באום אל-פאחם. החלק של האוכלוסייה הפלסטינית החי בישראל והנמנה עם תושביה מקבל באי-רצון את שיוכו האזרחי למדינה, אבל מתנגד להגדרת המדינה כמדינה יהודית". ה"שלילה", מגלה בנוימן, מתמצה בתמיכת המיעוט ב"מדינת כל אזרחיה".

בכנס הרצליה בדצמבר 2003, בנימין נתניהו – יורשו המשוער של שרון כראש ממשלה – הזהיר מפני האיום העיקרי המרחף, לדעתו, על עתיד ישראל. "אם קיימת בעיה דמוגרפית, והיא קיימת, היא בתוך ערביי ישראל שכן ישארו אזרחי ישראל", הוא אמר. "מגילת העצמאות שלנו [מדברת על] ... מדינה יהודית ודמוקרטית ... וכדי שהדמוקרטיה לא תבטל את היהודית, את האופי היהודי של המדינה, אנחנו חייבים להבטיח רוב יהודי." המסר של נתניהו נחקק ללא ספק במוחותיהם של המחוקקים היושבים על המדוכה בוועדת חוק, חוקה ומשפט והטורחים על גיבוש חוקה ישראלית המבוססת על קונסנזוס יהודי.